

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.424(477)«364»

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.3.04>

Юлія Віталіївна Тутова,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (викладач);*

 <https://orcid.org/0009-0002-2318-3295>,
e-mail: 20070485julia@gmail.com

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЧЕРЕЗ ФОРС-МАЖОР У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗБРОЙНОЮ АГРЕСІЄЮ

У статті визначено ключові положення щодо виконання зобов'язання та акцентовано, що вітчизняне законодавство ґрунтується на принципі його обов'язковості. Розкрито зміст поняття «невиконання зобов'язання», під яким розуміється як повна відмова від виконання, так і недотримання окремих умов договору. Проаналізовано обставини форс-мажору як підстави звільнення від відповідальності. Наголошено, що збройна агресія та пов'язані з нею дії не є безумовною підставою для звільнення, а оцінюються судом у кожному конкретному випадку з урахуванням фактичних обставин. Водночас зазначено, що сертифікат Торгово-промислової палати України має допоміжний характер і не виступає єдиним чи обов'язковим доказом у справах, пов'язаних із встановленням наявності форс-мажору.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, звільнення від відповідальності, збройна агресія, воєнний стан, договір, свобода договору, виконання зобов'язання, непереборна сила (форс-мажор), відшкодування шкоди, сторони.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні в умовах воєнного стану питання договірних відносин набуває нових вимірів через загрози, спричинені збройною агресією та активними бойовими діями. Повномасштабне вторгнення зумовило трансформацію правозастосовної практики, зокрема у сфері виконання зобов'язань, де низку положень доводиться тлумачити з урахуванням надзвичайних обставин. Важливого значення набуває визначення бойових дій як обставин непереборної сили (форс-мажору), що

безпосередньо впливають на належне виконання договірних зобов'язань.

В умовах переходу економіки України на ринкові засади особливо зростає роль договору як універсальної і найбільш доцільної форми опосередкування товарно-грошових та інших майнових відносин [1, с. 320]. Виконання договірних зобов'язань впливає як на внутрішні взаємовідносини між контрагентами, так і на економічну стабільність держави загалом, адже воно забезпечує обіг товарів і послуг, стимулює розвиток нових сфер та вдосконалення наявних.

У разі порушення зобов'язання стороною договору підлягає цивільно-правовій відповідальності. Невиконання зобов'язання – як у повному обсязі, так і частково – завдає збитків хоча б одній зі сторін, що може мати негативні наслідки для господарської діяльності, репутації та подальшої співпраці. Водночас таке невиконання може бути зумовлено об'єктивними причинами, серед яких форс-мажорні обставини, або обставини непереборної сили, включно зі збройною агресією та супутніми наслідками воєнних дій.

Таким чином, актуалізується необхідність з'ясування того, що становить належне виконання зобов'язання, які дії чи бездіяльність визнаються його невиконанням, яке значення мають форс-мажорні обставини для звільнення від цивільно-правової відповідальності, а також яку роль у цьому контексті відіграє збройна агресія проти України.

Стан дослідження проблеми

Питання виконання зобов'язань стали предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. Зокрема, Р. В. Гринько зосереджував увагу на загальних положеннях, що визначають зміст і порядок виконання зобов'язань [2], а Ю. М. Жорнокуй аналізував особливості принципу свободи договору та обов'язковості його виконання, включно з випадками звільнення сторін від виконання договірних обов'язків [3].

В. С. Невінчаний проаналізував судову практику щодо звільнення від відповідальності у зв'язку з наявністю таких обставин у господарських зобов'язаннях [4]. Водночас Д. О. Маріц досліджувала проблематику доведення дії форс-мажорних обставин у контексті збройної агресії [5].

Однак залишаються недостатньо розробленими питання, пов'язані з виконанням окремих умов договору, підставами невиконання зобов'язань і межами відповідальності сторін. Особливої уваги потребує проблема звільнення від відповідальності у зв'язку з форс-мажором з урахуванням спрощення процедури його засвідчення Торгово-промисловою палатою України (далі – ТПП України).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз положень щодо виконання зобов'язань і з'ясування ролі форс-мажорних обставин у механізмі звільнення сторін договору від відповідальності за їх невиконання.

Для досягнення поставленої мети визначено такі *завдання*:

- розкрити зміст поняття «виконання зобов'язання» та принципи, якими керується законодавець при врегулюванні відповідних правовідносин;
- охарактеризувати особливості невиконання зобов'язання;
- дослідити вплив форс-мажору на виконання зобов'язання;
- проаналізувати значення збройної агресії як чинника, що ускладнює або унеможливорює належне виконання зобов'язання, та встановити, чи завжди вона може бути підставою для звільнення від відповідальності.

Наукова новизна дослідження

З'ясовано, що для належного доведення настання форс-мажорних обставин, зокрема в умовах збройної агресії, недостатньо лише їхньої формальної констатації. Ключовим є встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між настанням обставин непереборної сили та фактичною неможливістю виконання зобов'язання.

Виклад основного матеріалу

Сутність будь-якого договірної зобов'язання полягає в отриманні сторонами відповідного задоволення, що узгоджується з діями (або бездіяльністю), які вони повинні вчинити чи утриматися від їх учинення для визнання договору виконаним.

У вітчизняній науковій літературі переважає підхід, відповідно до якого виконання зобов'язання завжди виражається у вчиненні дій, визначених договором або законом, спрямованих на припинення конкретного зобов'язання (обов'язку). Інакше кажучи, дії щодо виконання зобов'язання є юридичним фактом, з яким правопорядок пов'язує припинення вимоги кредитора та відповідного обов'язку боржника [2, с. 38]. При цьому у сторін завжди наявний вольовий елемент, а самі правовідносини за своєю природою спрямовані на їх припинення через належне виконання зобов'язання.

Принцип належного виконання зобов'язання передбачає, що воно повинно відбуватися: а) щодо належного предмета; б) належними сторонами; в) належним способом; г) у належний строк; д) у належному місці. Значення належного виконання полягає в тому, що воно зумовлює припинення зобов'язання шляхом досягнення правового результату, заради якого воно було встановлене. Отже, належне виконання зобов'язання є його реальним виконанням [6, с. 322].

Цивільне законодавство закріплює положення про обов'язковість договору для його сторін. Інакше укладення договору втрачає практичний сенс, а дотримання його істотних умов і визначеної форми стає формальністю. У цьому аспекті договір як дійсний правочин втілює засадничий принцип *«pacta sunt servanda»* – договори повинні виконуватися.

Варто зазначити, що сторони договору наділені певною свободою у врегулюванні своїх відносин, яка реалізується через принцип свободи договору, зокрема у визначенні індивідуальних умов, не передбачених законодавством. Водночас, як справедливо зауважує Ю. М. Жорнокуй, цивільне законодавство, крім диспозитивних, містить імперативні норми, що регулюють договірні відносини. Сам спосіб викладу норм і відсутність застереження про можливість передбачити в договорі інше свідчать про їх безумовну обов'язковість для контрагентів [3, с. 72]. Отже, для сторін є обов'язковими як імперативні приписи закону, так і умови, погоджені ними добровільно. Навіть якщо ті чи інші положення не є імперативними, вони набувають обов'язкової сили після включення до договору, а їх недотримання розцінюється як невиконання зобов'язання.

Під невиконанням зобов'язання розуміється порушення умов договору чи положень законодавства, тобто ситуація, коли одна або обидві сторони не виконують свої обов'язки повністю або частково. Таке невиконання тягне за собою цивільно-правову відповідальність, зокрема відшкодування збитків, завданих іншій стороні. Водночас на практиці можливість виконання зобов'язання може опинитися під загрозою не лише з причин, що залежать від самих сторін, а й унаслідок обставин, на які вони не можуть вплинути.

Згідно з ч. 1 ст. 617 Цивільного кодексу України особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за його порушення, якщо доведе, що це сталося внаслідок випадку або непереборної сили¹. Така непереборна сила (форс-мажор) трактується як непередбачувана та невідворотна обставина, що виникла поза волею сторін і унеможливила належне виконання договору.

Саме збройна агресія, що супроводжується активними бойовими діями, руйнуванням інфраструктури, окупацією територій, визнається обставиною непереборної сили. У частині 2 ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» зазначено, що форс-мажорними обставинами є загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись,

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 13.08.2025).

ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, діями іноземного ворога, загальною військовою мобілізацією, військовими діями, оголошеною та неоголошеною війною, діями суспільного ворога тощо¹. Варто пам'ятати, що форс-мажор має бути об'єктивним (не залежати від волі сторін) і непередбачуваним. Це відрізняє його від звичайних підприємницьких ризиків, які є суб'єктивними і можуть бути передбачені та врегульовані сторонами договору.

У зв'язку із цим 28 лютого 2022 року, на початку повномасштабного вторгнення, на сайті ТПП України було опубліковано лист про засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) через військову агресію російської федерації проти України. Враховуючи це, ТПП України підтвердила, що «зазначені обставини з 24 лютого 2022 року до їх офіційного закінчення, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб по договору, окремим податковим та/чи іншим зобов'язанням/обов'язком, виконання яких/-го наставо згідно з умовами договору, контракту, угоди, законодавчих чи інших нормативних актів і виконання відповідно яких/-го стало неможливим у встановлений термін внаслідок настання таких форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили)»². Отже, невиконання сторонами своїх обов'язків за договором повністю або частково через зазначені обставини визнається форс-мажором. Йдеться як про диспозитивні умови договору, так і про імперативні вимоги законодавства.

Однак це не означає, що сторони звільняються від виконання договору взагалі в разі настання форс-мажору. Йдеться лише про звільнення від відповідальності, тобто від обов'язку відшкодовувати шкоду. Отже, сам обов'язок виконати зобов'язання зберігається, але його виконання може бути відтерміноване в часі, змінене за місцем тощо. Також варто враховувати, що в договорі сторони можуть самостійно врегулювати застосування конструкції форс-мажору у своїх відносинах: визначити випадки, на які він поширюється; встановити правові наслідки його настання; уточнити, чим підтверджується факт форс-мажору; чи впливає він на виконання конкретного цивільно-правового зобов'язання та яким чином позначається на

¹ Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-вр> (дата звернення: 13.08.2025).

² Лист Торгово-промислової палати України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 // Торгово-промислова палата України : офіц. сайт. URL: <https://ucci.org.ua/uploads/files/621cba543cda9382669631.pdf> (дата звернення: 13.08.2025).

строках його виконання¹. Такі положення договору мають істотне значення для подальшої правової оцінки обставин.

Застосування інституту форс-мажору в умовах збройної агресії не є автоматичним. Сторона, яка посиляється на непереборну силу, повинна довести, що саме ці обставини призвели до невиконання конкретного зобов'язання. Так, руйнування виробничих потужностей, порушення логістичних ланцюгів унаслідок бойових дій чи евакуація персоналу можуть бути безпосередніми причинами, пов'язаними зі збройною агресією. Отже, важливо не лише констатувати факт існування форс-мажору, а й установити прямий причинно-наслідковий зв'язок між ним і неможливістю виконання зобов'язання. Це дозволяє уникнути зловживань та забезпечує справедливе вирішення спорів.

Форс-мажорні обставини завжди стосуються конкретного зобов'язання за конкретним договором. Тобто можлива ситуація, коли навіть за одним і тим самим договором для одних обов'язків існували форс-мажорні обставини, а для інших – ні [4, с. 193]. Наприклад, щодо строків виконання форс-мажор може враховуватися, оскільки воєнні дії унеможливили їх дотримання, і час виконання буде перенесено. Водночас питання може виникнути щодо місця виконання: якщо підприємство релокувалося з Донецької області на Захід України, воно може виконати свої зобов'язання в іншій місцевості. У такому разі підстави для зміни місця виконання не буде, а перенесенням може бути лише строк.

В Україні порядок засвідчення форс-мажорних обставин регламентується Регламентом ТПП України та регіональних торгово-промислових палат. Процедура звернення передбачає чітку послідовність дій і супроводжується вимогами до заявника щодо дотримання умов та подання необхідного пакета документів. Для отримання відповідного сертифіката необхідні дві умови: 1) наявність однієї чи кількох подій, визначених Регламентом, що мають непереборний вплив на виконання зобов'язання; 2) подання заяви зацікавленою особою. Заявник повинен обґрунтувати наявність обставин непереборної сили та довести, що саме вони спричинили неможливість виконання зобов'язання, підтвердивши це доказами [5, с. 275].

Водночас отримання сертифіката про підтвердження форс-мажорних обставин не гарантує автоматичного звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язання. Так само відсутність сертифіката не позбавляє сторону можливості доводити в суді факт існування обставин непереборної сили.

¹ КЦС ВС роз'яснив, за яких умов форс-мажор впливає на виконання договірних зобов'язань // Судова влада України : офіц. сайт. 11.04.2024. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1587607/> (дата звернення: 13.08.2025).

Цю позицію підтримує судова практика. Зокрема, Верховний Суд у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду зазначив, що сертифікат ТПП України, який підтверджує наявність форс-мажорних обставин, не може вважатися беззаперечним доказом їх існування, а повинен критично оцінюватися судом з урахуванням встановлених обставин справи та в сукупності з іншими доказами. Адже визнання сертифіката торгово-промислової палати беззаперечним та достатнім доказом про існування форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) без надання судом оцінки іншим доказам суперечить принципу змагальності сторін судового процесу¹.

Отже, збройна агресія є форс-мажорними обставинами, але питання звільнення від цивільно-правової відповідальності за невиконання зобов'язання вирішується в кожному випадку індивідуально. Ба більше, іноді оцінюється можливість виконання окремих умов договору. Таким чином, сертифікат ТПП України не є обов'язковим та основним доказом у подібних спорах.

Правова доктрина та судова практика однастайні в тому, що форс-мажорні обставини не можуть розглядатися як підстава для остаточного припинення договірних відносин. Їхнє призначення полягає насамперед у звільненні сторони від відповідальності за невиконання зобов'язань на час дії непереборної сили.

У випадку збройної агресії після припинення бойових дій і скасування правового режиму воєнного стану сторони зобов'язані відновити виконання договору, якщо це об'єктивно можливо. Якщо ж виконання зобов'язань стало неможливим назавжди (наприклад, унаслідок знищення предмета договору), сторони мають право розірвати договір – за взаємною згодою або у судовому порядку.

30 липня 2025 року на сайті ТПП України було оприлюднено роз'яснення, згідно з яким для спрощення процедури підтвердження форс-мажорних обставин особа, яка не виконала свої зобов'язання через військову агресію російської федерації проти України в період воєнного стану, може долучати до повідомлення контрагенту лист ТПП України від 28 лютого 2022 року. Цей лист підтверджує, що збройна агресія визнається форс-мажорною обставиною, і може бути використаний для обґрунтування перенесення строків виконання зобов'язань та мирного врегулювання спорів². Тобто йдеться

1 Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 19.08.2022 : справа № 908/2287/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105837295> (дата звернення: 13.08.2025).

2 Щодо засвідчення форс-мажорних обставин // Торгово-промислова палата України : офіц. сайт. 30.07.2025. URL: <https://ucco.org.ua/press->

про те, що сьогодні для засвідчення факту форс-мажорних обставин контрагентові не потрібно звертатися до ТПП України для отримання сертифікату, достатньо пред'явити лист ТПП України від 28 лютого 2022 року про те, що збройна агресія є форс-мажором.

Водночас «у разі необхідності сторона, яка порушила свої зобов'язання в період дії форс-мажорних обставин, також має право звертатися до ТПП України та уповноважених нею регіональних торгово-промислових палат за отриманням відповідного Сертифіката дотримуючись порядку встановленого Регламентом за кожним зобов'язанням окремо»¹. Це ще раз підтверджує, що сертифікати ТПП України не видаються автоматично на всі договори, а лише в індивідуальному порядку.

Однак у разі, якщо сторони не зможуть досягти згоди мирним шляхом, остаточне вирішення спору щодо дії форс-мажору покладається на суд.

Висновки

Отже, на підставі викладеного вище можна зробити висновок, що вітчизняне законодавство ґрунтується на принципі обов'язковості виконання зобов'язань: договір укладається саме з метою його належного виконання, а завершення договірних відносин передбачається у зв'язку з їх виконанням. Виконанням вважається дотримання всіх умов договору (як імперативних, так і диспозитивних), а також прав та обов'язків сторін. Натомість невиконання зобов'язання полягає у порушенні визначених умов або недотриманні обов'язків контрагентами. За таке невиконання сторони можуть бути притягнуті до цивільно-правової відповідальності, зокрема до відшкодування завданої шкоди.

Підставою для звільнення від відповідальності визнаються форс-мажорні обставини, серед яких і збройна агресія. Якщо у сторони виникає потреба підтвердити наявність таких обставин (на вимогу контрагента або в межах судового розгляду), вона може отримати сертифікат ТПП України чи її регіональних відділень. Важливо, що такий сертифікат видається окремо щодо кожного конкретного зобов'язання та лише в кожному конкретному випадку.

Водночас через значну кількість звернень після початку повномасштабної агресії та запровадження воєнного стану процедура мирного врегулювання спорів була спрощена. Від 30 липня 2025 року сторонам договору не обов'язково звертатися до ТПП України для отримання сертифіката про форс-мажор. Достатньо пред'явити

center/ucci-news/protsedura-zasvidchennia-fors-mazhornikh-obstavin-z-28-02-2022 (дата звернення: 13.08.2025).

¹ Там само.

контрагенту лист ТПП України від 28 лютого 2022 року, у якому прямо зазначено, що військові дії рф проти України та введення воєнного стану є форс-мажорними обставинами.

Список бібліографічних посилань: 1. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Одеса : Гельветика, 2021. 690 с. 2. Гринько Р. В. Щодо питання про виконання цивільно-правового зобов'язання. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 21. С. 37–42. 3. Жорнокуй Ю. М. Свобода та обов'язковість виконання договору в цивільному праві України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (99). С. 69–80. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.4.06>. 4. Невінчаний В. С. Судова практика щодо форс-мажорних обставин в зобов'язаннях суб'єктів господарювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 192–194. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/43>. 5. Маріц Д. О., Пазюк М. В., Уваров І. А. Проблеми доведення форс-мажорних обставин у договірних зобов'язаннях під час дії воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3, ч. 1. С. 272–278. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.40>. 6. Гринько С. Д., Заверуха С. В. Особливості механізму виконання зобов'язання з договору купівлі-продажу. *Право і суспільство*. 2024. № 1, т. 2. С. 322–330. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.48>.

Надійшла до редколегії 20.08.2025

Прийнята до опублікування 13.08.2025

Tutova Yu. V. Exemption from Liability for Failure to Perform Obligations Due to Force Majeure caused by Armed Aggression

This article analyses the provisions regarding the performance of obligations and determines the role of force majeure in exempting a party to a contract from liability for failure to perform obligations. It has been established that domestic legislation adheres to the principle of mandatory performance of obligations, and that legal relations regulated by a contract are aimed at their termination in connection with the performance of obligations. It is emphasised that failure to perform obligations is a violation of the terms of the contract or the provisions of legislation, i.e. when one or both parties to the contract fail to perform their obligations in whole or in part. It is noted that failure to comply with certain terms of the contract is also considered a failure to perform obligations. The circumstances of force majeure as a basis for exemption from liability for failure to perform obligations are analysed. It is noted that force majeure is a circumstance that has occurred or may occur through no fault of a person and which cannot be prevented. Armed aggression and related actions, i.e. the threat of war, armed conflict or a serious threat of such a conflict, including (but not limited to) hostile attacks, blockades, military embargoes, general military mobilisation, declared and undeclared war, as a basis for exemption from liability, are not absolute, but are examined by the court in each specific case.

It is emphasised that the Supreme Court, as well as the courts of appeal and local courts, adhere to the position that the certificate of the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry is not the main and mandatory evidence in a case concerning exemption from liability in the event of force majeure circumstances. It has been determined that in practice, in order to settle a dispute amicably or to defer the performance of an obligation, it is sufficient for the parties to send a letter to the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry. It has been noted that the parties may apply to the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry to refer each force majeure circumstance in each specific case to the court.

It has been concluded that the parties may apply to the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry to obtain a force majeure certificate not only in relation to the non-performance of a specific obligation, but also in relation to a condition in the contract on which the parties agreed when concluding it.

Keywords: civil liability, exemption from liability, armed aggression, martial law, contract, freedom of contract, performance of obligations, force majeure, compensation for damage, parties.

